

طبقه‌بندی مضمونی کتیبه‌های نستعلیق

در آرایه‌های چوبی وابسته به معماری دوره صفوی ایران*

احمد صالحی کاخکی** قباد کیانمهر*** حمیدرضا قلیچ خانی****

فرهاد خسروی بیژانم****

چکیده

خوشنویسی همواره به دلیل کتابت کلام خدا نزد جامعه مسلمانان شایسته احترام بوده است. از این رو به راحتی می‌توان تأثیر خوشنویسی را در سایر جنبه‌های هنری جهان اسلام، مانند تزئینات معماری مشاهده کرد. بی‌شک یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های کتیبه‌ها، انتقال و القای مضامین به کالبد ابنیه بوده است. مطالعه مضامین به کاررفته در این آثار نشان از تنوع چشمگیر خوشنویسی - با توجه به تفکیک قلم‌های آن - دارد.

هدف اصلی این پژوهش بررسی مضامین کتیبه‌های چوبی نستعلیق است که در تزئینات معماری آثار صفویه از آنها بهره گرفته‌اند. جامعه آماری پژوهش حاضر مجموعه بناهایی است که در جغرافیای امروز ایران قرار دارد و دارای تزئیناتی چوبی با قلم نستعلیق است. از آنجا که قلم نستعلیق در کتیبه‌نگاری دوره صفوی به جایگاه نسبتاً ثابتی دست یافت و در راستای مطالعه این نکته که آیا به کارگیری و رواج این قلم به منظور بیان مضامین خاص بوده یا خیر؛ بازه زمانی این پژوهش، دوره صفوی (۹۰۶-۱۱۳۵ ه.ق.) انتخاب شده است. پس از انجام مطالعات مقدماتی کتابخانه‌ای و میدانی، به دلیل محدود بودن نمونه‌ها، تمام شماری صورت گرفته است.

پرسش‌های اصلی این پژوهش عبارتند از: استفاده کردن از قلم نستعلیق در تزئینات چوبی وابسته به معماری ایران از چه دوره‌ای آغاز شده و در عصر صفوی، کتیبه‌های چوبی نستعلیق برای انتقال چه مضامینی بیشتر استفاده می‌شده‌اند؟

نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که مضامین کلی به کاررفته در ۱۷ کتیبه - که بیشتر بر روی درهای ورودی بناها قرار گرفته‌اند - اطلاعات تاریخی ارزشمندی است که باعث شده این کتیبه‌ها در زمره اسناد معتبر و دست اول قرار بگیرند. مضامین نوشته شده در این کتیبه‌ها، آیات قرآنی و ادعیه اسلامی نیستند و غالباً اشعار مناسبی‌ای هستند که دارای مضامینی چون: ماده تاریخ، توصیف بنا یا اثر، اسامی افراد مختلف (پادشاه، بانی، خوشنویس، سازنده و شاعر) و مدیحه‌سرایی و نعت اشخاص است.

کلیدواژه‌ها: نستعلیق، مضامین کتیبه‌های چوبی، تزئینات معماری در عصر صفوی

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری فرهاد خسروی بیژانم با عنوان پیدایش کتیبه‌نگاری نستعلیق در تزئینات معماری دوره تیموری ایران و سیر تحول آن در دوره صفوی، به راهنمایی دکتر صالحی و کیانمهر در دانشگاه هنر اصفهان است.

ahmadsalehikakhki@au.ac.ir

** دانشیار، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان. (نویسنده مسئول)

q.kiyanmehr@au.ac.ir

*** دانشیار، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان.

hr.ghelichkhani@gmail.com

**** دکترای ادبیات فارسی، پژوهشگر مستقل.

Farhadkhosravi121@yahoo.com

***** دانشجوی دکتری پژوهش هنر، دانشگاه هنر اصفهان.

مقدمه

کتیبه نگاری، یکی از ویژگی‌های مهم معماری اسلامی است که علاوه بر زیبایی، در بردارنده اطلاعاتی ارزشمند در راستای مستندسازی تاریخی است. پیشینه کتیبه‌نگاری در ایران باستان به کتیبه‌های ایلامی و دیواره‌های آجری در چغازنبیل، کتیبه‌های شاهان هخامنشی در تخت جمشید، بیستون، همدان و ... می‌رسد. همچنین بوده است (یاوری، ۱۳۸۳: ۱۵). علاوه بر آن، قدمت استفاده از تزئینات چوبی در معماری ایران حداقل به دوره هخامنشی می‌رسد. کتیبه‌های موجود در کاخ خزانه تخت جمشید بیانگر آن است که به هنرمندانی که روی درهای چوبی کنده کاری کرده‌اند، دستمزد پرداخت شده است. در دوره‌های سلوکی، اشکانی و ساسانی تزئینات چوبی چشمگیری دیده نشده است (کیانی، ۱۳۷۶: ۱۹۷). همان‌گونه که اشاره شد: علاوه بر کاربرد چوب در بناهای سنتی، از انواع مختلف آن برای تزئینات و نماسازی استفاده شده است. برای مثال: در مسجد جامع نیشابور که به دست ابومسلم خراسانی ساخته شده، از تیرهای بلند و قطور چوبی جهت قالب‌بندی قوس‌ها و پوشش گنبدها استفاده شده است (زمرشیدی، ۱۳۷۷: ۱۰۹). همچنین در قسمتی از بناهای دوره صفویه مانند چهل‌ستون، عالی‌قاپو و هشت‌بهشت، از چوب برای ستون‌سازی و طره‌بندی و ساختن سقف‌های مسطح نقش‌دار استفاده کرده‌اند. افزون بر این، در بناهای دوره قاجار مانند: عمارت باغ ارم شیراز، بنای شمس‌العماره، کاخ گلستان تهران و بسیاری از بناهای دیگر، چوب به کاررفته است (همان: ۱۱۰).

همان‌طور که می‌بینیم در دوران اسلامی از چوب برای کارهای تزئینی در معماری بسیار استفاده کرده‌اند. برای مثال: در تزئین در، پنجره، میز خطابه، منابر و صندوق‌ها از شیوه‌های متنوعی چون: منبت، خاتم، معرق و مشبک استفاده شده است (میشل، ۱۳۸۸: ۱۳۸) که در بسیاری از بناهای ایرانی و سایر کشورهای اسلامی نمونه‌های مناسبی را می‌توان مشاهده کرد (تصویر ۱). در این آثار در کنار نقوش پیچیده هندسی، نقش‌های گیاهی و گاه حیوانی‌ای به کاررفته است که علاوه بر به‌نمایش گذاشتن تزئینات زیبایی که در ساختشان مورد استفاده قرار گرفته، مفاهیم و اطلاعات مختلفی را به ما منتقل می‌کنند. این کتیبه‌ها تا دوره تیموری و صفوی با قلم کوفی یا اقلام سته نوشته می‌شدند. در دوره تیموری به تدریج قلم خوشنویسی ایرانی نستعلیق برای کتیبه‌نگاری‌ها استفاده شد و در آثار تزئینی چوبی نیز جای خود را باز کرد. نظر به این که در دوره صفویه کتیبه‌نگاری نستعلیق جایگاه نسبتاً ثابتی در

تزئینات معماری پیدا کرد و در راستای مطالعه این مسئله که آیا به کارگیری و رواج قلم نستعلیق برای بیان مضامین خاص بوده یا خیر؛ بازه زمانی حکومت صفوی (۹۰۶-۱۱۳۵ ه.ق.) انتخاب شد. در واقع بخشی از این مقاله به دنبال یافتن این نکته است که آیا استفاده از قلم خوشنویسی در دوره صفوی آگاهانه بوده و با اهداف خاصی همراه بوده است یا خیر.

از طرفی دیگر در کتب و مقالاتی که درباره هنر ایرانی و اسلامی نوشته شده، به‌طور پراکنده درباره تزئینات چوبی در معماری، مطالبی ارائه گشته و در واقع پژوهش مستقلی در زمینه معرفی کردن و طبقه‌بندی کردن کتیبه‌های چوبی (با توجه به مضامین‌شان) انجام نشده است. از این‌رو، این موضوع به‌عنوان هدف اصلی این تحقیق بیان شده و در همین راستا پرسش‌های زیر برای دستیابی به این هدف مطرح شده است:

- شروع استفاده از قلم نستعلیق در تزئینات چوبی معماری ایران از چه دوره‌ای بوده است؟

- کتیبه‌های چوبی نستعلیق در آرایه‌های معماری صفوی بیشتر برای انتقال چه مضامینی استفاده شده است؟

پیشینه پژوهش

مژگان خیراللهی (۱۳۸۸) درباره تزئینات چوبی و صندوق‌های چوبی مقبره‌ها تحقیقاتی انجام داده است که فقط چکیده‌ای از آن منتشر گردیده است. قباد کیانمهر و همکاران (۱۳۸۴) نیز پژوهشی گسترده درباره منبت‌کاری دوره صفوی انجام داده‌اند که در قسمت‌هایی از آن به کتیبه‌های این دوره نیز اشاره شده است. پژوهشگرانی چون لطف‌الله هنرفر (۱۳۴۴)،

تصویر ۱. بخشی از منبری متعلق به شمال ایران، ۱۱۰۹ میلادی/۵۰۲ هجری (Richert, 1985: 130)

نستعلیق و کوفی است. علاوه بر آن از قلم نسخ، بنایی و رقاع نیز در موارد محدودی استفاده شده است (همان: ۱۲). آثاری که در این پژوهش بررسی شده، هفده کتیبه نستعلیق است که دسته بندی و اطلاعات مختصری درباره آن‌ها در جدول شماره ۱ نشان داده شده است.

در جدول شماره ۱ مشاهده می شود که در میان بناهایی که از کتیبه های چوبی نستعلیق استفاده شده، بقاع متبرکه (۱۲ مورد) بیشترین تزئینات چوبی را دارند و این تزئینات در مساجد (۳ مورد)، مدارس (۱ مورد) و خانه ها (۱ مورد) کمتر دیده می شوند. در جامعه آماری پژوهش حاضر، بیشترین کتیبه ها، برای آراستن درها (۱۰ مورد) و سپس صندوق های مقابر (ضریح ها) (۴ مورد) به کار رفته اند. همچنین، کمترین کاربرد کتیبه ها، برای آراستن پنجره، دستاویز (نرده) و ستون (هر کدام با یک مورد) بوده است.

بر پایه نمونه های موجود می توان گفت: که کتیبه های چوبی نستعلیق برای اولین بار در سال ۹۶۳ ه.ق. در امامزاده قاسم تجریش و سپس در ۹۶۷ ه.ق. در شاهزاده حسین قزوین به کار رفته اند. با توجه به این که صندوق شاهزاده حسین در مازندران ساخته شده است (کیانمهر، ۱۳۸۴: ۲۳۳)، می توان ورود نستعلیق به کتیبه های چوبی را در دامنه های البرز دانست. در تقسیمات جغرافیایی امروزی، استان اصفهان بیشترین تعداد نمونه های آماری را در بر دارد که از این میان، موقعیت شهرستان گلیاپگان با ۴ مورد بسیار درخور توجه است. پراکندگی جغرافیایی نمونه های آماری در تصویر شماره ۲ قابل مشاهده است.

تصویر ۲. پراکندگی جغرافیایی نمونه های آماری (فرهاد خسروی بیژن، ۱۳۹۵)

پرویز ورجاوند (۱۳۴۹)، منوچهر ستوده (۱۳۶۶)، ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی (۱۳۳۶ و ۱۳۵۲)، عبدالحمید مولوی (۱۳۵۴)، محمدیوسف کیانی (۱۳۷۶) و حسین زمرشیدی (۱۳۷۷) نیز در بین نوشته هایشان - هنگام شرح و توصیف بناهای تاریخی ایران - اشاره ای غیرمستقیم و مختصر به این مقوله داشته اند و در این پژوهش از این نوشته ها استفاده شده است. از متأخرترین پژوهش های انجام شده: مقاله فرهاد خسروی بیژن و همکاران (۱۳۹۴) است که به صورت اختصاصی درباره کتیبه های چوبی تحقیق کرده اند. در این مقاله، قلم های خوشنویسی به کار رفته در کتیبه های چوبی معرفی شده و همچنین به شیوه های مختلف اجرای کتیبه ها اشاره هایی شده است. نکته مهم این است که در هیچ یک از تألیفات انجام شده، اهداف این پژوهش بررسی نشده است.

روش پژوهش

این پژوهش در زمره پژوهش های بنیادی قرار می گیرد که با رویکرد تاریخی و توصیفی تدوین شده است. در مقاله حاضر، علاوه بر انجام دادن مطالعات کتابخانه ای، برای دستیابی به نتایج مطلوب، تحقیقات مستندنگاری میدانی و بررسی های تطبیقی نیز صورت پذیرفته است. جامعه آماری این پژوهش، همه کتیبه هایی است که با قلم نستعلیق و به یکی از شیوه های اجرای تزئینات چوبی (در دوره صفویه) کار شده است. با توجه به محدود بودن نمونه های آماری در دسترس، تمام موارد به دست آمده، در نتیجه گیری مورد استناد قرار گرفته است.

یافته های پژوهش

با تکیه بر شواهد موجود و آثار باقیمانده در تزئینات معماری چنین استنباط می شود که: کتیبه نگاری در تمامی ادوار و در سرزمین های اسلامی یکی از موارد مهم و مورد علاقه هنرمندان برای تزئینات بناها بوده و جنبه اطلاع رسانی نیز داشته است. با ورود اسلام به ایران و همزمان با رواج کاربرد تزئینی چوب در معماری، از کتیبه های چوبی حاوی عقاید و گرایش های مذهبی مختلف استفاده شده است که اکنون می توان آنها را در بناهایی متفاوت مشاهده کرد.

بر پایه مطالعات انجام گرفته، شیوه های ساخت کتیبه های چوبی در تزئینات وابسته به معماری ایران را بدون در نظر گرفتن محدوده زمانی، می توان در پنج مورد دسته بندی کرد: مثبت، کنده کاری^۱، خاتم، مشبک و رویه کوبی^۲ (خسروی بیژن و همکاران، ۱۳۹۴: ۴ و ۱۲). رایج ترین قلم استفاده شده در کتیبه های چوبی، به ترتیب: ثلث (در حدود ۵۰ درصد)،

جدول ۱. کتیبه‌های نستعلیق چوبی در تزیینات معماری صفوی

ردیف	نام بنا	تاریخ ه.ق.	کاربری اثر	منبع	توضیحات
۱	خانه قدیمی ابیانه	صفوی	در	(نگارندگان)	مستند نگاری شده در آذرماه ۱۳۸۴
۲	بقعه شیخ صفی اردبیل	صفوی	در	(نگارندگان)	
۳	امامزاده قاسم تجربیش	۹۶۳	صندوق مقبره	(مصطفوی، ۱۳۵۱: ۲۲۹)	
۴	شاهزاده حسین قزوین	۹۶۷	در	(نگارندگان)؛ (کیانمهر، ۱۳۸۴: ۲۳۳)؛ (گلریز، ۱۳۶۸: ۶۹۷)	مستند نگاری شده در ۱۳۹۴/۶/۱۰
۵	مسجد پا درخت (خیاط‌ها) اصفهان	۹۷۵	در	(نگارندگان)	مستند نگاری شده در ۱۳۸۹/۱۱/۱۰
۶	مسجد سر آور گلپایگان	۹۷۹	در	(نگارندگان)	فقط رقم سازنده به قلم نستعلیق است. مستند نگاری شده در ۱۳۸۹/۲/۱
۷	امامزاده عمران گوگد گلپایگان	۹۸۴	در	(کیانمهر، ۱۳۸۴: ۲۳۳)	
۸	امامزاده ابوالفتوح وانشان گلپایگان	۹۹۰	در	(کیانمهر، ۱۳۸۴: ۲۳۳)	
۹	امامزاده حمزه بوانات فارس	۱۰۰۷	صندوق مقبره	(فقیه بحر العلوم، ۱۳۹۳)؛ (عقابی، ۱۳۷۶: ۱۷۲)	بر روی در ضریح به قلم ثلث نوشته شده «کتبه الفقیر بمان علی فی السنه الف و سبع»
۱۰	مسجد جامع نطنز	۱۰۱۲	در	(نگارندگان)؛ (هنرفر، ۱۳۴۴: ۸۷۶)؛ (عقابی، ۱۳۷۶: ۶۰۵)	مستند نگاری شده در ۱۳۹۰/۴/۳۱
۱۱	بقعه چهار پادشاه لاهیجان	۱۰۱۵	در	(نگارندگان)؛ (نفیسی، ۱۳۰۶: ۲۶۹)؛ (عقابی، ۱۳۷۶: ۴۳۸)	شعری در چهار بیت حاوی ماده تاریخ، این در به موزه ایران باستان منتقل شده است. مستند نگاری شده در ۱۳۹۵/۶/۱۸
۱۲	شاهزاده اسماعیل برز ابیانه	۱۰۲۳	ستون	(هنرفر، ۱۳۴۴: ۸۸۸)؛ (عقابی، ۱۳۷۶: ۲۴۳)	
۱۳	پیر مرتضی اردستان	۱۰۳۹	صندوق مقبره	(عقابی، ۱۳۷۶: ۴۳۴)؛ (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۳۶: ۳۴)	
۱۴	امامزاده محمد محروق نیشابور	۱۰۴۵	صندوق مقبره	(نگارندگان)؛ (مولوی، ۱۳۵۴: ۳۱۴)	کتیبه، بالای دریچه ورودی ضریح نوشته شده است. مستند نگاری شده در ۱۳۹۴/۶/۱۴.
۱۵	امامزادگان عبدالله و عبیدالله دماوند	۱۰۶۷	پنجره	(فرحانی و خلیلیان، ۱۳۹۴: ۵۴)	
۱۶	بقعه هفده تن گلپایگان	۱۰۹۱	در	(نگارندگان)	مستند نگاری شده در ۱۳۹۰/۵/۲۶
۱۷	مدرسه چهارباغ	۱۱۱۹	دستاویز	(نگارندگان)؛ (هنرفر، ۱۳۴۴: ۶۹۵)	مستند نگاری شده در بهمن ۱۳۸۶ و ۱۳۹۰/۵/۲۷

(نگارندگان)

همچنین در امامزاده «سر آور» نیز دو نوع قلم خوشنویسی دیده می‌شود که قلم ثلث برای نوشتن آیات قرآنی و قلم نستعلیق برای نوشتن رقم سازنده آن به کار رفته است. شاهد دیگر این ادعا، مسجد «پا درخت» واقع در بازار اصفهان است که روی در چوبی آن تاریخ ۹۷۵ ه.ق. به چشم می‌خورد. در این اثر، حدیثی از پیامبر اسلام (ص) به قلم ثلث و دو بیت شعر فارسی به قلم نستعلیق نوشته شده و به علت آسیب زیادی که به کتیبه نستعلیق وارد شده است، نمی‌توان شعر آن را به طور کامل خواند. با این حال از معدود کلماتی که در این کتیبه سالم مانده است، می‌توان فهمید که در وصف مسجد و در چوبی آن است.

قاعده تفکیک قلم خوشنویسی در نوشته‌هایی با مضامین مختلف، بر روی در بقعه چهار پادشاه لاهیجان نیز دیده می‌شود. در این اثر، صلوات بر ائمه معصومین (ع)، نام امامزادگان، نام شاه‌عباس دوم و بانی این اثر به قلم ثلث؛ و شعری فارسی که حاوی نام بانی است و مضامینی چون: تشبیه این در به در بهشت و نیز ماده تاریخ آن، به قلم نستعلیق نوشته شده است. از آنجا که کتیبه‌های مورد نظر اکثراً در بناهای مذهبی استفاده شده‌اند؛ بیشتر مضامین رنگ و بوی مذهبی دارد. در مواردی نیز اشعار فارسی به کار رفته در این کتیبه‌ها عموماً در قالب قصیده و حاوی ماده تاریخ ساخت یا ترمیم بنا است که از نمونه‌های آن می‌توان، کتیبه‌های مدرسه چهارباغ، امامزاده محمد محروق و شاهزاده اسماعیل برز را نام برد. در ماده‌های تاریخی شاعر به دنبال واژه‌ها یا عباراتی است که در متن شعر می‌تواند تاریخ مورد نظر را با اجتماع ارزش عددی حروف بیان کند (پار شاطر، ۱۳۹۰: ۱۹۸). فن ماده تاریخ‌نویسی از ظرایف فنون شعری است. این فن مربوط است به حساب جمل. در این حساب برای هر حرف از حروف ابجد، عددی قائل شده‌اند. بیشترین مزیت این فن آن است که، گوینده

به کارگیری دو قلم خوشنویسی مختلف (ثلث و نستعلیق) به‌منظور نگارش دو متن با مضامین متفاوت بر روی در شمالی مسجد جامع نطنز بسیار توجه برانگیز است. این در دارای کتیبه‌ای با خط ثلث به شرح زیر است: «اللهم صل علی النبی و الوسی و البتول و السبطین و زین‌العابدین و الباقر و الصادق و الکاظم و الرضا و التقی و النقی و العسکری و المهدی صلوات الله و سلامه علی نبینا و علیهم اجمعین». در مراجعه حضوری، این کتیبه رؤیت نشد. جای آن را با چند قطعه چوب بدون نقش، پر کرده‌اند. همچنین لطف‌الله هنرفر کتیبه دیگری را در پایین این در ذکر کرده که آن هم امروزه موجود نیست. متن آن حاوی وقف نامه‌ای به قلم ثلث است که نام سازنده که همان واقف نیز هست، استاد علی بن استاد حسین نجار نطنزی ذکر گردیده است (هنرفر، ۱۳۴۴: ۸۷۶). این در، کتیبه‌ای به خط نستعلیق نیز دارد که تاریخ اتمام و نصب آن را بیان می‌کند: «اتمام این در در تاریخ سنه اثنی و سبعین و تسعمائه [۹۷۲ ه.ق.] شد و نصب این در در تاریخ شهر ذی‌الحجه الحرام سنه اثنی عشر و الف [۱۰۱۲ ه.ق.] شد» (تصویر ۳). بنا بر متن کتیبه اخیر، بین زمان ساخت تا نصب این در، چهل سال وقفه افتاده است.

تفکیک قلم خوشنویسی در دیگر نمونه‌های آماری این پژوهش به‌منظور نگارش متونی با مضامین متفاوت نیز دیده می‌شود. مثلاً در امامزاده «عمران گوگرد» رباعی فارسی به قلم نستعلیق؛ و صلوات بر حضرت محمد (ص)، عبارات مذهبی و تکرار نام حضرت علی (ع) به قلم کوفی بنایی نوشته شده است (تصویر ۴). متن این رباعی به این صورت است:
«فتح ابواب عنایت برخت گر ازلیست
سرّ این حال بمرآت ضمیر تو جلیست
کان سعادت که از آن اهل کمالند سعید
حاصل خلق جهان از در عمران علیست»

تصویر ۳. کتیبه لنگه سمت چپ در شمالی مسجد جامع نطنز (حاوی تاریخ نصب). (فرهاد خسروی بیژان، ۱۳۹۰)

از طریق نثر یا نظم، سال تاریخ را گنجانده و وقوع حادثه یا شرح بنا، فوت و ولادت و غیره را ثبت می‌کرده تا خاطرها به ضبط آن بیشتر مایل و راغب شوند. امتیاز دیگر این فن آن است که ماده تاریخ تحریف پذیر نیست و تغییر و تبدیل در آن راه ندارد (فتحی، ۱۳۵۵: ۷۱۲-۷۱۱).

قصیده مدرسه چهارباغ طولانی‌ترین کتیبه است که در دوره شاه سلطان حسین صفوی و در سی قاب بر دستاویزهای طبقه فوقانی هشتی ورودی نوشته شده است (تصویر ۵). در این شعر برای توصیف مدرسه چهارباغ اغراق‌های بسیاری دیده می‌شود. همچنین نام شاه، بانی و شاعر آن با صراحت در آن ذکر شده است.^۳ متن این کتیبه قصیده‌ای است با مطلع و مقطع زیر:

به عهد دولت سلطان حسین شاه جهان

که از عدالت او گشته ملک دین آباد

قلم گرفت و نوشت از هری به تاریخش

به نام مدرسه شه شد از کمال آباد

در انتهای قاب‌بندی مصرع آخر که تاریخ اثر را به حروف

ابجد نشان می‌دهد، چنین آمده است: «کتبه محمد صالح

۱۱۱۹» (خسروی بیژانم، ۱۳۸۶: ۱۰۶).

کتیبه طولانی دیگری که بیش از بیست قاب است، کتیبه در چوبی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی است. همچنین کتیبه بقعه پیرمرتضی اردستان حاوی قصیده‌ای در هفت بیت است. متن کتیبه‌های دیگر بیشتر از چند بیت یا چند جمله نیست.

در میان گنبد بقعه پیرمرتضی اردستان سه قبر وجود دارد که محجری چوبی پیرامون آن کشیده شده و دارای کتیبه‌ای به شرح زیر است (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۳۶: ۳۴-۳۳):

از یمن عطای حق تعالی

آن شهر سخا و جود را در

عباس ولی بک آنکه باشد

چون مهر سپهر ذره‌پرور

در روضه پیر مرتضی ساخت

با صدق عقیده این محجر

مقبول قلوب اهل دل شد

چون گشت معینش ربّ داور

در سال هزار با سی‌ونه (۱۰۳۹)

این خلعت خلد کرد در بر

داریم امید آنکه باادا

تا هست نشان چرخ اخضر

گردونش بکام دهر باادا

کام دو جهانیش میسر

در کنار کتیبه‌های منظوم، کتیبه‌های غیرمنظوم یا آمیخته

با نظم و نثر نیز دیده می‌شود. متن کتیبه در بقعه هفده تن

گلپایگان، پایین دو لنگه درب ورودی به این صورت است:

«کلب آستان در دولت‌سرای علی بن ابی‌طالب العبد محمد

طاهر بن محمدتقی / خرد با دل شاد گفتا بگو، دهد مزد

استاد این در رسول». این متن نمونه‌ای از متن‌هایی است

که در آن تلفیق نظم و نثر دیده می‌شود. در برخی نمونه‌ها

فقط از نثر استفاده شده است مانند: کتیبه شاهزاده حسین

قزوین، امامزادگان عبدالله و عبیدالله دماوند؛ و مسجد جامع

نطنز. متن کتیبه در ورودی شاهزاده حسین در چهار قاب

و به این صورت است: «تم هذالباب فی زمان دولت سلطان

الاعدل خلاصه اولاد خیر البشر رواج / دهندۀ مذهب اثنی

عشر ابوالمظفر سلطان شاه ظهماسب بهادرخان خلد الله ملکه

و سلطانه / امر باتمامه اسدالله بن درویش محمد طهرانی

اصفهانی / تحریرا فی شهر رمضان المبارک سنه سبع و ستین

و تسعمایه» (تصویر ۴).

تصویر ۴. نیمه پایینی در امامزاده عمران گوگد (قباد کیانمهر، ۱۳۸۹)

تصویر ۵. دو قاب پایانی کتیبه چوبی مدرسه چهارباغ (فرهاد خسروی بیژانم، ۱۳۸۶)

ز روی صدق و صفا ساخت این محجر را
در این مقام شریف از برای نیل ثواب
چو فیض لم یزل است این، تو نیز تاریخش
اگر طلب کنی از فیض لم یزل در یاب
طبق حروف ابجد «فیض لم یزل» ماده تاریخ ۱۰۰۷ ه.ق.
را نشان می‌دهد.

ماده تاریخ نوشته شده در کتیبه ضریح امامزاده محروق
نیشابور شامل نام بانی آن اثر است (تصویر ۷). در مصرع آخر
این کتیبه بر پایه ارزش عددی حروف ابجد سال ۱۰۴۵ ه.ق.
به دست می‌آید که متن آن به شرح زیر است:

«از برای دوام دولت شاه / عقل مفتاح این ثواب شده / عمل
نقی محمد / هاتفی گفت بهر تاریخش / بانی این ابوتراب شده».
در چند مورد نام کاتب و سازنده اثر نیز در پایان کتیبه‌ها
ذکر شده است. در کتیبه‌ها نام خوشنویس شهیر مکتب اصفهان
در اواخر عهد صفوی: محمد صالح اصفهانی، همچنین نام
کسانی چون: محمد بن داوود کیا، خلیل الله بن کمال الدین و
بمان علی نجار دیده می‌شود. اسامی زیر نام سازنده‌های کتیبه
ها است که عبارتند از: عنایت بن میرعلی نجار ابیان‌ای، محسن
نجار، نقی محمد، استاد علی بن استاد حسین نجار نطنزی،
محمد طاهر بن محمد تقی، حسین بن قاسم خوانساری و
علاءالدین بن محمد نجار رازی. نکته درخور توجهی که باید
به آن اشاره کرد این است که: ذکر نام هنرمندان و صنعتگران
تزیینات چوبی در کتیبه‌ها به مراتب بیشتر از خوشنویسانشان
است. ویژگی این کتیبه‌ها در مقایسه با ویژگی‌های کتیبه‌های
کاشی و سنگی این دوره درخور تأمل است؛ چرا که در بیشتر
کتیبه‌های کاشی و سنگی نام خوشنویسانشان ذکر شده است
و شاید این امر نشان دهنده این باشد که در ساخت تزیینات
چوبی نقش خوشنویسان در مقایسه با نقش درودگران دارای
ارزش کمتری است. البته موردی استثنائی در اینباره دیده
می‌شود و آن، کتیبه چوبی مدرسه چهارباغ است که به دلیل
شهرت بسیار خطاط آن (محمد صالح) جایی برای ذکر نام
سازنده کتیبه باقی نمانده است.

در پایان باید گفت که می‌توان کتیبه‌ها را (از نظر مضمون)
در چهار گروه مختلف طبقه‌بندی کرد. این طبقه‌بندی‌ها (به
ترتیب فراوانی شان) و به همراه توضیحاتی مختصر در جدول
شماره ۲ نشان داده شده‌اند.

یکی دیگر از کتیبه‌های نثر، کتیبه منبت پنجره مشبک
امامزادگان عبدالله و عبیدالله دماوند است. متن این کتیبه
به قلم نستعلیق که فرحانی و خلیلیان سهواً قلم آن را نسخ
درج کرده‌اند، به این شرح است: «وقف این حایل ضریح ...
مغفرت ... توفیق آثار کربلایی عبدالخالق ولد حاجی ابراهیم
ولد درویش محسن / عمل نادر العصری استاد ... نجار / فی
شهور ذی‌الحجه الحرام سنه سبع و ستین و الف [۱۰۶۷
ه.ق.] کاتب خلیل الله بن کمال الدین سعد الله» (فرحانی و
خلیلیان، ۱۳۹۴: ۵۴).

چند تن از شاعران کتیبه‌ها، نام خود را در اشعار ذکر
کرده‌اند که در این میان می‌توان به ازهری و استاد محب اشاره
کرد. ستون چوبی امامزاده شاهزاده اسماعیل در روستای برز
(نزدیک ابیان) به کتیبه‌ای حاوی ماده تاریخ و نام شاعرش
مزین شده است. ارزش عددی حروف مصرع پایانی، تاریخ
۱۰۲۳ ه.ق. را نشان می‌دهد:
نچار چو کورد کشته فیض درو

من هم پی تاریخ نمودم یک و دو
ز استاد محب حساب جستیم گفتا

کوردم آباد فرش مسجد از نو
از جمله بانیان بناها که نامشان در کتیبه‌ها ذکر شده، می‌توان
به اسدالله بن درویش محمد طهرانی اصفهانی، جلال‌الدین
امیر بیک وانسانی، ابوتراب، چخان شاه ابن ابراهیم، عباس
ولی بک (حاکم اردستان)، عبدالوحید الواعظ، آقا کمال و
... اشاره کرد.

یکی از کتیبه‌ها که مضمون آن شعری مناسبتی است،
کتیبه ضریح امامزاده بوانات در استان فارس است. بر روی
در ضریح به قلم ثلث چنین نوشته شده است: «کتبه الفقیر
بمان علی فی سنه الف و سبع». در ضلع دیگر آن قصیده‌ای
که هنگام سلطنت شاه‌عباس اول تهیه گردیده، مرقوم شده
است (فقیه بحرالعلوم، ۱۳۹۳):

به دور سلطنت شاه عادل باذل
ابوالمظفر عباس شاه عرش جناب
بلندمرتبه شاهی که باب فتح و ظفر
گشاده است به رویش مفتح الابواب
غلام شاه چخان‌شاه ابن ابراهیم
که هست خادم آل محمد و احباب

جدول ۲. طبقه‌بندی مضامین کتیبه‌های نستعلیق چوبی در عصر صفوی

ردیف	مضمون	قالب ادبی	نمونه	توضیحات	درصد فراوانی
۱	نام اشخاص (شاه، بانی، خوشنویس، سازنده، شاعر)	نثر	خانه ایبانه	بانی: اسماعیل بک بن عبد الباقی سازنده: عنایت بن میرعلی نجار ایبانه‌ای	%۸۲,۳
			امامزاده ابوالفتوح	بانی: جلال‌الدین امیر بیک وانشانی سازنده: حسین بن قاسم خوانساری	
			شاهزاده حسین	شاه: شاه طهماسب بانی: اسدالله بن درویش محمد طهرانی اصفهانی	
			امامزاده هفده تن	سازنده: محمد طاهر بن محمدتقی	
			مسجد سر آور	سازنده: محسن نجار	
			امامزاده محمد محروق	سازنده: نقی محمد	
			مدرسه چهارباغ	خوشنویس: محمد صالح	
			امامزادگان عبدالله و عبیدالله	بانی: کربلایی عبدالخالق سازنده: استاد ... نجار خوشنویس: خلیل‌الله بن کمال‌الدین	
			شاهزاده اسماعیل برز	شاعر: استاد محب	
			بقعه پیر مرتضی	بانی: عباس ولی بک	
			امامزاده محمد محروق	بانی: ابوتراب	
			امامزاده حمزه	شاه: شاه‌عباس بانی: چخان شاه بن ابراهیم	
			مدرسه چهارباغ	شاه: سلطان حسین بانی: آقا کمال، شاعر: ازهری	
			بقعه چهار پادشاه	بانی: عبدالوحد الواعظ	
۲	ذکر تاریخ	نثر	مسجد جامع نطنز		%۵۸,۸
			شاهزاده حسین		
			امامزادگان عبدالله و عبیدالله		
		شعر (تک‌بیت)	امامزاده هفده تن	ماده تاریخ	
			شاهزاده اسماعیل برز	ماده تاریخ	
			امامزاده حمزه	ماده تاریخ	
			مدرسه چهارباغ	ماده تاریخ	
			امامزاده محمد محروق	ماده تاریخ	
شعر (قصیده)	بقعه چهار پادشاه	ماده تاریخ			
	بقعه پیر مرتضی				
۳	وصف بنا یا اثر	شعر (دوبیتی)	مسجد پا درخت		%۱۷,۶
			شعر (قصیده)	امامزاده حمزه بوانات	
		مدرسه چهارباغ			
۴	مدیحه و نعت اشخاص	شعر (رباعی)	امامزاده عمران گوگرد	نعت امامزاده عمران	%۱۱,۷
			مدرسه چهارباغ	مدح شاه سلطان حسین	

(نگارندگان)

تصویر ۶. قاب پایین لنگه در سمت راست شاهزاده حسین (فرهاد خسروی بیژانم، ۱۳۹۴)

تصویر ۷. کتیبه ضریح امامزاده محروق منتقل شده به موزه نیشابور (محسن ناصری، ۱۳۹۴)

نتیجه‌گیری

نگارش کتیبه‌ها یکی از موارد موردعلاقه هنرمندان سرزمین‌های اسلامی برای تزئینات آثار تاریخی بوده است. برای ساخت کتیبه‌های چوبی از عقاید و گرایش‌های مذهبی گوناگونی الهام می‌گرفتند که می‌توان آنها را در بناهایی با کاربری‌ها مختلف مشاهده کرد. رایج‌ترین قلم‌های مورد استفاده در کتیبه‌های چوبی، ثلث و سپس نستعلیق و کوفی بوده و به صورت محدود از قلم‌های نسخ، بنایی و رقاع نیز استفاده شده است.

نتایج بیانگر آن است که اولین بار از قلم نستعلیق در سال ۹۶۳ ه. ق. در امامزاده قاسم تجریش، و سپس در ۹۶۷ ه. ق. در شاهزاده حسین قزوین برای نگارش کتیبه‌های چوبی استفاده شده است. از این رو می‌توان ورود نستعلیق به کتیبه‌های چوبی را در اواسط قرن دهم هجری دانست. در تقسیمات جغرافیایی امروزی مشاهده می‌شود که استان اصفهان بیشترین تعداد نمونه‌های آماری را دارد که از این میان موقعیت شهرستان گلپایگان با ۴ مورد، بسیار شاخص است.

در نمونه‌های آماری این پژوهش، تفکیک قلم خوشنویسی به منظور نگارش متونی با مضامین متفاوت دیده می‌شود. از آنجا که کتیبه‌های مورد تحقیق اکثراً در بناهای مذهبی استفاده شده‌اند؛ متن بیشتر کتیبه‌ها رنگ و بویی مذهبی دارد. اشعار فارسی این کتیبه‌ها عموماً در قالب قصیده و حاوی مضامینی چون: ماده‌تاریخ ساخت یا ترمیم آن بنا هستند و از نمونه‌های آن می‌توان به کتیبه‌های مدرسه چهارباغ و امامزاده محمد محروق اشاره کرد.

در کنار کتیبه‌های منظوم، کتیبه‌های غیرمنظوم و آمیخته با نظم نیز دیده می‌شود که عبارتند از: کتیبه بقعه هفده تن گلپایگان و کتیبه‌های شاهزاده حسین قزوین و مسجد جامع نطنز. مضامین کتیبه‌ها را می‌توان در چهار گروه مختلف طبقه‌بندی کرد که به ترتیب درصد فراوانی شان عبارتند از: نام اشخاص (۸۲،۳٪)، ذکر تاریخ (۵۸،۸٪)، وصف بنا یا اثر (۱۷،۶٪) و مدیحه‌سرایی و نعت اشخاص (۱۱،۷٪). از بانیان بناها که نامشان در کتیبه‌ها ذکر شده می‌توان به نام‌هایی چون: اسدالله بن درویش محمد طهرانی اصفهانی، جلال‌الدین امیر بیک وانشانی، ابوتراب، چخان شاه ابن ابراهیم، عباس ولی بک (حاکم اردستان)، کربلایی عبدالخالق، عبدالوحد الواعظ و آقا کمال اشاره کرد. چند تن از شاعران کتیبه‌ها نامشان را در اشعار ذکر کرده‌اند که در این میان می‌توان از هری و استاد محب را نام برد. از معروف‌ترین کاتبانی که نامشان در این آثار دیده می‌شود: محمد صالح اصفهانی خوشنویس شهیر اواخر عهد صفوی است. در چندین مورد نیز نام سازنده اثر در پایان کتیبه‌ها ذکر شده است؛ مانند: عنایت بن میرعلی نجار ایبانه‌ای، محسن نجار، نقی محمد، استاد علی بن استاد حسین نجار نطنزی، محمد طاهر بن محمد تقی، حسین بن قاسم خوانساری و علاء‌الدین بن محمد نجار رازی. نکته درخور توجهی که باید به آن اشاره کرد این است که نام صنعتگران و هنرمندان سازنده تزیینات چوبی در کتیبه‌ها به مراتب بیشتر از نام خوشنویسانشان در آثار است.

پی‌نوشت

۱. در شیوه مثبت، زمینه اطراف طرح کنده‌شده و نقش به صورت برجسته باقی می‌ماند ولی در کنده‌کاری یا حکاکی، برعکس عمل می‌شود؛ به طوری که نقش، کنده‌شده و زمینه اطراف طرح به صورت برجسته باقی می‌ماند.
۲. در شیوه رویه کوبی، ابتدا طرح موردنظر، روی قطعه نازکی از چوب، اجرا و سپس روی زمینه چوبی دیگری چسبانده می‌شود. تفاوت آن با معرق در این است که برخلاف معرق، فضای اطراف طرح اصلی، با چوب پر نمی‌شود و طرح، همواره با زمینه، اختلاف سطح دارد.
۳. متن کامل این شعر در صفحه ۶۹۵ گنجینه آثار تاریخی اصفهان قید گردیده است.

منابع و مأخذ

- بی‌نا. (۱۳۷۶). *دائرةالمعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی: بناهای آرامگاهی*. محمدمهدی عقابی (ویراستار)، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی حوزه هنری.
- خسروی بیژانم، فرهاد. (۱۳۸۶). *نستعلیق در کتیبه‌های مکتب اصفهان با تکیه بر آثار محمد صالح اصفهانی*. مجموعه مقالات خوشنویسی گردهمایی بین‌المللی مکتب اصفهان. تهران: فرهنگستان هنر، ۱۰۱-۱۲۱.
- _____؛ یزدانی، ملیکا؛ خطابخش، فریبا و ناصری، محسن. (۱۳۹۴). *طبقه‌بندی قلم‌های خوشنویسی و شیوه‌های اجرایی کتیبه‌های چوبی در تزیینات معماری ایران*. مجموعه مقالات دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران. مشهد: دانشگاه بیرجند با همکاری اداره کل میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری خراسان رضوی و خراسان جنوبی. کد ۱۲۹: ۱۴-۱.
- خیراللهی، مژگان. (۱۳۸۸). *صندوق‌های چوبی مقابر گنجینه هنرهای چوبی اسلامی ایران*. خلاصه مقالات دومین گردهمایی گنجینه‌های از یاد رفته هنر ایران. تهران: متن، ۴۱-۴۰.
- رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم. (۱۳۳۶). *آتشکده اردستان*. تهران: اتحاد.
- _____ . (۱۳۵۲). *آثار ملی اصفهان*. تهران: انجمن آثار ملی.
- زمرشیدی، حسین. (۱۳۷۷). *معماری ایران: مصالح شناسی سنتی*. تهران: زمر.
- ستوده، منوچهر. (۱۳۶۶). *از آستارا تا استارباد*. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- فتحی، نصرالله. (۱۳۵۵). *ماده تاریخ چیست؟ گوهر*. (۴۴)، ۷۱۴-۷۱۱.
- فرحانی، علی و خلیلیان، گلاره. (۱۳۹۴). *کتیبه‌های برج آرامگاهی امامزاده عبدالله و عبیدالله دماوند*. اثر. ۳۶ (۶۸)، ۶۴-۳۹.

- فقیه بحر العلوم، محمد مهدی. (۱۳۹۳). امامزاده حمزه بن موسی علیه السلام بوانات. در پایگاه اینترنتی مزارات ایران و جهان اسلام به نشانی: <http://shrines.blog.ir> دسترسی به آن در ۲۲ اردیبهشت ۱۳۹۴.
 - کیانمهر، قباد؛ انصاری، مجتبی؛ طاووسی، محمود و آیت‌اللهی، حبیب‌الله. (۱۳۸۴). تأثیر ایدئولوژی صفویان بر منبت‌کاری دوران حکومت شاه طهماسب. *مجله علمی - پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان*. ۲ (۴۰)، ۲۰۳-۲۳۴.
 - کیانی، محمد یوسف. (۱۳۷۶). *تزئینات وابسته به معماری ایران دوره اسلامی*. تهران: سازمان میراث فرهنگی.
 - گلریز، سید محمد علی. (۱۳۶۸). *مینودر یا باب‌الجنه قزوین*. جلد اول: تاریخ و جغرافیای تاریخی قزوین، تهران: طه.
 - مصطفوی، سید محمد تقی. (۱۳۵۱). *آثار تاریخی تهران؛ اماکن متبرکه*. تهران: انجمن آثار ملی.
 - مولوی، عبدالحمید. (۱۳۵۴). *آثار باستانی خراسان*. جلد اول: آثار تاریخی جام. نیشابور و سبزوار، تهران: انجمن آثار ملی.
 - میشل، جرج. (۱۳۸۸). *معماری جهان اسلام*. یعقوب آژند (مترجم)، چاپ دوم. تهران: مولی.
 - نفیسی، سعید. (۱۳۰۶). *آثار تاریخی چهار پادشاه در لاهیجان*. تعلیم و تربیت، ۱ (۲۹-۲۸)، ۲۶۶-۲۸۳.
 - ورجاوند، پرویز. (۱۳۴۹). *سرزمین قزوین*. سابقه تاریخی و آثار باستانی و بناهای تاریخی سرزمین قزوین. تهران: انجمن آثار ملی.
 - هنرفر، لطف‌الله. (۱۳۴۴). *گنجینه آثار تاریخی اصفهان*. اصفهان: کتابخانه ثقفی.
 - یار شاطر، احسان. (۱۳۹۰). *شعر فارسی در دوره‌های تیموری و صفوی*، در کتاب *تاریخ ایران کمبریج*. جلد ۶. قسمت سوم. تیمور قادری (مترجم)، پیتر جکسون و لورنس لاکهارت (ویراستار)، تهران: مهتاب، ۲۰۸-۱۷۳.
 - باوری، حسین. (۱۳۸۳). *آشنایی با چوب و هنرهای مرتبط با آن*. تهران: سوره مهر.
- Richert, A. (1985). *Islam: Art and Culture*, Stockholm: Museum of National Antiquities